

साम्यवाद – ऋग्वेदातील

ऋग्वेदातील 10 व्या मंडलातील 191 व्या सूक्तातील 4 मंत्रांचे मराठीत भाषांतर.

संसमिद्युवसे वृषन्नग्ने विश्वान्यर्य आ । इळस्पदे समिध्यसे स नो वसून्या भर॥ऋग्वेद 10.191.1॥

सं गच्छध्वं सं वदध्वं सं वो मनांसि जानताम् । देवा भागं यथा पूर्वं संजानाना उपासते॥ऋग्वेद 10.191. 2॥

समानो मन्त्रः समितिः समानी समानं मनः सह चित्तमेषाम् । समानं मन्त्रमभि मन्त्रये वः समानेन वो हविषा जुहोमि॥ऋग्वेद 10.191.3॥

समानी व आकूतिः समाना हृदयानि वः । समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति॥ऋग्वेद 10.191.4॥

हे चार मंत्र ऋग्वेदातील 10 व्या मंडलातील 191 व्या सूक्तात दिलेले आहेत.

1ला 2रा आणि 4 था मंत्र अनुष्टुप् छन्दात तर 3रा मंत्र त्रिष्टुप् छन्दातील आहे. ह्या मंत्रांचे रचनाकार ऋषी आङ्गिरस अग्नी देवतेला प्रार्थना करत आहेत. पहिल्या मंत्रात अग्नी देवतेला साकडे घातले आहे. बाकी चे तीन मंत्र संज्ञान मंत्र आहेत. संज्ञान म्हणजे 'सम्यक ज्ञान'. किंवा पूर्ण ज्ञान. यामधे आपसात सामंजस्य असावे, सर्वांची मानसिकता एकच असावी ज्यायोगे संपूर्ण एकता राखली जाईल अशी स्थिती निर्माण व्हावी यासाठी प्रार्थना केली आहे. ऋग्वेदाच्या समारोपातील शेवटच्या सूक्तातील 4 मंत्रात समानतेवर भाष्य केले आहे.

संसमिद्युवसे वृषन्नग्ने विश्वान्यर्य आ । इळस्पदे समिध्यसे स नो वसून्या भर॥ऋग्वेद 10.191.1॥

सम्सम् । इत् । युवसे । वृषन् । अग्ने । विश्वानि । अर्यः । आ । इळः । पदे । सम् । इध्यसे । सः । नः । वसूनि । आ । भर ॥

हे वृषन्! हे अग्नि! हे बलवान अग्नीदेव

इत् नक्कीच अव्यय

विश्वानि समस्त संसार विश्व नपुं. प्र. /द्वि. ब. व.

सम् सम् एकत्र

युवसे सर्वाना एकत्र आणणारा

यु धातु एकत्र करणे बांधणे

अर्यः ईश्वर अर्य पुं. प्र. ए. व.

इडापतिः

इडस्पदे वेदवाणी इळः पुदे पद पुं. स. ए. व.

आ आपण

सम् +इध्यसे इन्ध् धातु दिपवून टाकणे कर्मणि लट् लकार आत्मनेपद म. पु. ए. व.

सः तो तद् पुं. प्र. ए. व.

नः आमचे अस्मद् ष. ए. व.

वसूनि वसु नपुं. प्र. ब. व.

आ आपण

भृ भृ धातु पोषण करणे अच् प्रत्यय पुं. प्र. ए. व.

वृषन् शब्दाचा अर्थ सामर्थ्य आणि शक्तीचे प्रतीक , पौरुषत्व.

हया मंत्रात अर्यः असा शब्द वापरला आहे.

अर्यः स्वामिवैश्ययोः अष्टाध्यायी 3.1.103 हया सूत्राप्रमाणे, 'स्वामी'(ईश्वर) किंवा 'वैश्य' हया अर्थाने 'अर्य' शब्द 'ऋ' धातु ला 'यत्' प्रत्यय जोडून वापरला जातो. एरवी तो 'आर्य' म्हणजे ब्राह्मणः' अशा अर्थाने वापरला जातो.

'अर्यः स्वाम्याख्यायाम्' (फिट्सूत्र 1.18 येथे सुद्धा याचा संदर्भ सापडतो.

प्रसमुपोदः पादपूरणे'

(8.1.6) हे अष्टाध्यायीतील सूत्र वैदिक संस्कृतमध्ये छंद रचना पूर्ण करण्यासाठी (पादपूरणार्थ) प्र, सम्, उप, आणि उत् या उपसर्ग/अव्ययांना द्विरुक्ती करण्यासाठी वापरले जातात. हे नियम प्रामुख्याने वैदिक साहित्यास लागू पडतात. हया मंत्रात

सम् सम् (संसमिद्युवसे) असे लिहिले आहे.

इळः पदे या शब्दाचा अर्थ पृथ्वी किंवा अन्नाशी संबंधित आहे.'पद' म्हणजे जागा. इळस्पदे म्हणजे पृथिवीवरील उत्तरवेदी किंवा यज्ञभूमी, जिथे यज्ञाचा अग्नी प्रज्वलित केला जातो.

वसु म्हणजे आठ देवतांचा एक गण (अष्ट वसु) ज्याचा अर्थ प्रकाश, धन, समृद्धि आणि वैभव.

ऋग्वेदातील सर्वात पहिला मंत्र अग्निदेवाला उद्देशून आहे.अग्नी वैदिक साहित्यातील सर्वात प्राचीन आणि पूजनीय देवतांपैकी एक आहे. अग्नी सर्वाना एकत्रित आणणारा आणि इच्छित फळ देणारा आहे. पहिल्या मंत्रात वर्णन केल्याप्रमाणे, अग्निला "यज्ञांचा पुजारी, दिव्य सेवक, तो देवांना यज्ञाच्या विधीमध्ये आणतो आणि अर्पण स्वर्गात घेऊन जातो" असे म्हटले जाते (ऋग्वेद 1.1.1)

अग्नीला, देव आणि मानव यांच्यातील दूत (मध्यस्थ) मानतात, तो यज्ञातील आहुती देवांपर्यंत पोहोचवतो, तो प्रकाश, आंतरिक ऊर्जा आणि ज्ञानाचे प्रतीक सुद्धा आहे. त्याचे पृथ्वी, आकाश आणि अंतराळात अस्तित्व आहे, त्याला अनेक रूपे आहेत जसे की घरगुती अग्नी, सूर्य आणि वीज. तो सृष्टीच्या आरंभीपासून आहे सृष्टीच्या निर्मितीमध्ये त्याची महत्त्वाची भूमिका आहे. आणि तो परिवर्तन घडवून आणू शकतो. अग्नी केवळ जाळत नाही, तर तो पदार्थाचे आणि उर्जेचे परिवर्तन करतो. त्याचे शारीरिक (काल्पनिक) वर्णन पुढील प्रमाणे - त्याला दोन मुखे (चांगले-वाईट दर्शवणारी), तीन पाय, सात हात आणि सात जिभा आहेत. त्याचे वाहन मेंढी किंवा शेळी आहे.

आयुर्वेदानुसार अग्नीचे प्रकार -

कार्ये आणि कृतीच्या स्थानानुसार, अग्निला १३ प्रकारांमध्ये विभागले गेले आहे.

1 जठराग्नि पोटातील मुख्य अग्नी, (वैश्वानर)

5 भूताग्नी पंचमहाभूतांशी (पृथ्वी, जल, अग्नी, वायू, आकाश) संबंधित अग्नी.

7 धात्वाग्नी - शरीरातील सात धातूंच्या (रस, रक्त, मांस, मेद, अस्थी, मज्जा, शुक्र) चयापचयासाठी आवश्यक अग्नी.

याव्यतिरिक्त समाग्नी, मंदाग्नी, तीक्ष्णाग्नी, विषमाग्नी असेही प्रकार पचनशक्तीच्या तीव्रतेनुसार सांगितले आहेत.

मुण्डकोपनिषदातील 1.2.4 ह्या मंत्रात अग्नीच्या ज्वालांचे सात प्रकार सांगितले आहेत.

१. काली (काळी)
२. कराली (भयानक)
३. मनोजवा (मनासारख्या वेगवान)
४. सुलोहिता (अतिशय लाल)
५. सुधूम्रवर्णा (धुरकट रंगाची)
६. स्फुलिंगिनी (ठिणग्या टाकणारी)
७. विश्वरूची (सर्व प्रकाशीत करणारी)

ऋग्वेदातील 1.1.8 ह्या मंत्रात रीतेचा (पर्यावरणाचा) रक्षक असा उल्लेख आहे.

ऋग्वेदातील 1.1.5 या मंत्रात, अग्निच्या विविध गुणांचा उल्लेख केला आहे. अग्नि हे सत्याचे स्वरूप आहे आणि तो दूरदर्शी सुद्धा आहे.

ह्या मंत्रात स्तोता म्हणजे स्तुतीकर्त्याने अग्नीदेवतेची स्तुती करून त्याला प्रज्वलित करून सुख ऐश्वर्य आणि संपन्नता मागितली आहे.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

हे कामनांची वृष्टी करणाऱ्या अग्नीदेवा! तुम्ही सर्वांना जोडणारे आहात. तुम्ही सर्व प्राण्यांच्या हितासाठी यज्ञ भूमीत प्रज्वलित करता. आपण ईश्वर आहात, अष्ट वसूंचे वैभव आम्हाला प्रदान करा.

सं गच्छध्वं सं वदध्वं सं वो मनांसि जानताम् । देवा भागं यथा पूर्वं संजानाना उपासते॥ऋग्वेद
10.191. 2॥

सम् । गच्छध्वम् । सम् । वदध्वम् । सम् । वः । मनांसि । जानताम् । देवाः । भागम् । यथा ।
पूर्वं । सम्ऽजानानाः । उपऽआसते ॥

सम् एकत्र अव्यय

सम् गच्छध्वम् एकत्र येऊ गम् धातु जाणे कर्तरि लोट् लकार आत्मनेपद म. पु. ब. व.

सम् एकत्र अव्यय

वदध्वम् एकवाक्यता ठेवू वद् धातु बोलणे कर्तरि लोट् लकार आत्मनेपद म. पु. ब. व.

सम् एकत्र अव्यय

वः तुमचे युष्मद् द्वि. /ष. ब. व.

मनासि मने मनस् नपुं. द्वि. ब. व.

जानताम् जाणून ज्ञा धातु जाणणे कर्तरि लोट् लकार आत्मनेपद प्र. पु. ब. व.

देवाः ज्ञानी देव पुं. प्र. ब. व.

भागम् लाभ भाग पुं. द्वि. ए. व.

यथा जसे अव्यय

पूर्वे पूर्वीचे पूर्व पुं. स. ए. व.

सम्ज्ञानानाः सर्वसंमत सम्+ज्ञानान ज्ञा धातु बोध करणे शानच् प्रत्यय पुं. प्र. ब. व.

उपासते उपासना करतो उप + आस् धातु उपासना करणे कर्तरि प्रयोग लट् लकार आत्मनेपद प्र. पु. ब. व.

आपल्या समाजात सापत्नभाव निरनिराळ्या पातळीवर दिसून येतो. जसे गरीब-श्रीमंत, स्त्री-पुरुष, वंशभेद, धार्मिकभेद, जातीयता. सापत्नभाव नष्ट होण्याच्या दिशेने, आपल्या संविधानाने आपल्याला 'समता' हा मूलभूत अधिकार दिला आहे. नुसते अधिकार बहाल करून काहीच फायदा नाही. लोकांच्या मनात समभाव रुजला पाहिजे. सापत्नभावाने निर्माण होणाऱ्या सामाजिक अन्याया बद्दल जास्त लिहीण्याची गरज नाही. 'भूता परस्परे जडो मैत्र जीवाचे' असे संतांनी आपल्याला सांगितले आहे. अगदी हाच विचार ऋग्वेदातील ह्या मंत्रात वाचायला मिळतो. जेव्हा समाजाच्या निरनिराळ्या घटकांतील प्रगती मध्ये प्रचंड तफावत आढळून येते तेव्हा लोकांच्या मनातसुद्धा वैचारिक मतभिन्नता दिसून येते. साम्राज्यवाद, साम्यवाद, समाजवाद अशा निरनिराळ्या विचारप्रणाली आपण पाहतो. ऋग्वेदातील ह्या मंत्रात आर्थिक आणि राजकीय विचारसरणीवर भाष्य केलेले नसले तरी

माणसांमध्ये वैचारिक मतभिन्नता नसावी पूर्ण समाज एकसंध असावा, त्यामध्ये निरनिराळे घटक असू नयेत, असा विचार मांडला आहे. आधीच्या मंत्रात सर्वांची प्रगती होऊ दे, सर्वांचे आयुष्य समृद्ध होऊ दे अशी स्पष्ट प्रार्थना केली आहे. ह्याचाच अर्थ कोणीही वंचित राहू नये आणि त्यामुळे कोणीही दुःखी असू नये असाच विचार ऋग्वेदातून व्यक्त केला आहे. आता ह्या मंत्रात परस्पर सामंजस्याने पुढे कसे जायचे ह्यावर भाष्य केले आहे. त्यासाठी एकच सामूहिक लक्ष्य आणि एकच सामूहिक कार्य असावे. हा मंत्र वाचताना ईशावास्योपनिषदातील पहिल्या मंत्राची अपरिहार्यपणे आठवण होते. ज्या मध्ये संपत्तीवर ईश्वराची मालकी आहे, त्याची लालसा न ठेवता उपभोग घेतला पाहिजे असेच सांगितले आहे. थोडक्यात सर्वांनी मिळून मिसळून एकमेकांना मदत करून पुढे जायचे आहे.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

तुम्ही सर्वांनी संघटीत होऊन एकत्र यावे, तुमच्या मध्ये एकवाक्यता असावी, तुमच्या कडे सर्वसंमती असावी, ज्याप्रमाणे पूर्वज सामंजस्याने आपापली कर्तव्ये पार पाडत असत (तसेच तुम्ही सुद्धा पुढे जावे).

समानो मन्त्रः समितिः समानी समानं मनः सह चित्तमेषाम् । समानं मन्त्रमभि मन्त्रये वः समानेन वो हविषा जुहोमि॥ऋग्वेद 10.191.3॥

स॒मा॒नः । मन्त्रः॑ । स॒म्ऽइ॒तिः । स॒मा॒नी । स॒मा॒नम् । मनः॑ । स॒ह । चि॒त्तम् । ए॒षाम् । स॒मा॒नम् । मन्त्र॑म् । अ॒भि । मन्त्र॑ये । वः । स॒मा॒नेन । वः । ह॒विषा॑ । जु॒होमि॑ ॥

समानः सारखे समान पुं. प्र. ए. व.

मन्त्रः मन्त्र पुं. प्र. ए. व.

सम्ऽइतिः (एकत्र येणे) सभा सम्+इ धातु जाणे +क्तिन् प्रत्यय स्त्री. प्र. ए. व.

समानी एकजुट सम्+अन् धातु श्वास घेणे समर्थ असणे +णिच्+

अच् स्त्री. प्र. ए. व.

समानम् सारखे समान पुं. द्वि. ए. व.

मनः मन पुं. प्र. ए. व.

सह एकत्र अव्यय

चित्तम् विचार चित्त नपुं. द्वि. ए. व.

एषाम् ह्यांचे इदम् पुं. ष. ए. व.

समानम् सारखे समान पुं. द्वि. ए. व.

मन्त्रम् मन्त्र पुं. द्वि. ए. व.

अभि प्रति अव्यय

मंत्रये उपदेश मन्त्रि पुं. च. ए. व.

वः तुमचे युष्मद् ष. ब. व.

समानेन सारखेपणाने समान पुं. तृ. ए. व.

वः तुमचे युष्मद् ष. ब. व.

हविषा आहुतीने हविष् नपुं. तृ. ए. व.

जुहोमि यज्ञ करतो हु धातु यज्ञ करणे कर्तरि प्रयोग लट् लकार परस्मैपद उ. पु. ए. व.

हया मंत्रात समानतेवर भाष्य केले आहे. म्हणजेच अप्रत्यक्षपणे समाजाच्या आर्थिक शैक्षणिक सामाजिक आणि सांस्कृतिक प्रगती वर पण भाष्य केले आहे. एखाद्या समाजातील लोकांच्या शैक्षणिक पात्रतेत बरीच तफावत असेल तर त्या समाजातील लोकांच्या विचारात बरीच विसंगती दिसून येते. समाजातील सर्व लोकांची प्रगती एकसारखी व्हायला हवी. त्यामध्ये विषमता असू नये, तरच हया मंत्रातील विचारधारा प्रत्यक्षात येऊ शकेल. आधीच्या मंत्रात एकजुट करण्याचा विचार मांडला होता, सर्वांनी एकत्र यावे, एकवाक्यता असावी. सामूहिक लक्ष्य आणि सामूहिक कार्य असावे असे सर्व सांगितले होते. आता प्रत्यक्ष कृती करण्याची वेळ आली आहे. त्यावेळी प्रत्येकाच्या मनात सारखीच गतीविधी असावी. आधुनिक काळात त्यालाच प्रोटोकॉल असे म्हटले जाते. नवीन प्रकल्प सुरू करण्यापूर्वी प्रत्येकाला अभिमुखता देण्याची पद्धत आहेच. ठरवून दिलेल्या चौकटीच्या बाहेर कोणासही कोणतीही कृती करणे अपेक्षित नसते. सर्व काही आधी ठरवून दिल्याप्रमाणे. 'संगठनात्मक

कार्य एकविचाराने' हाच विचार ऋषींनी ह्या मंत्रात मांडला आहे. येथे एक स्तोता सर्वांच्या वतीने एक समान आहुती अर्पण करत आहे.

ह्या मंत्रात अष्टाध्यायी सूत्र 2.3.3. 'तृतीया च होश्छन्दसि' चा वापर केलेला दिसून येतो. म्हणून हु धातु च्या कर्मवाचक शब्दाची तृतीया विभक्ती केली आहे.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

आपल्या सर्वांची एकच प्रार्थना, एकजुटीने एक समान सभा, सर्वांच्या अंतःकरणात एकच विचार, सर्वांना हितकारक एकच समान मंत्राचा घोष करून तुमची आहुती मी यज्ञात अर्पण करतो.

समानी व आकूतिः समाना हृदयानि वः । समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति॥ऋग्वेद 10.191.4॥

स॒मा॒नी । वः । आ॒कू॒तिः । स॒मा॒ना । हृ॒द॒या॒नि । वः । स॒मा॒न॒म् । अ॒स्तु । वः । म॒नः । य॒था ।
वः । सु॒स॒ह । अ॒स॒ति ॥

समानी एकजुट सम्+अन् धातु श्वास घेणे समर्थ असणे +णिच् प्रत्यय +अच् प्रत्यय स्त्री. प्र. ए. व.

वः तुमचे युष्मद् ष. ब. व.

आ॒कू॒तिः उद्देश आकूति आ+कू धातु आवाज करणे +क्तिन् प्रत्यय स्त्री. प्र. ए. व.

समाना एकसमान समाना स्त्री. प्र. ए. व.

हृदयानि हृदय नपुं. प्र. ब. व.

वः तुमचे युष्मद् ष. ब. व.

समानम् सारखे समान पुं. द्वि. ए. व.

अस्तु असो अस् धातु लोट लकार परस्मैपद प्र. पु. ए. व.

वः तुमचे युष्मद् ष. ब. व.

मनः मन पुं. प्र. ए. व.

यथा जसे अव्यय

वः तुमचे युष्मद् ष. ब. व.

सु चांगले अव्यय

सह बरोबर अव्यय

असति आहे अस् धातु असणे अदादिः कर्तरि प्रयोग लट् लकार परस्मैपद प्र. पु. ए. व.

(बहुलं छन्दसि' (२.४.७३) ह्या अष्टाध्यायी सूत्रप्रमाणे अस् धातु चे अदादिगणातील शप चे लुक न झाल्याने असति असे रूप होते.)

ऋग्वेदातील शेवटच्या सूक्तातील शेवटचा मंत्र. सर्व माणसे एक विचाराने, एकाच ध्येयाने एकच कार्य करण्यासाठी एकत्र आल्यावर त्याचा अतिशय सुखद, यशस्वी असा परीणाम दिसून येणार यात शंकाच नाही. आपल्या सर्वच संत साहित्यातून आपल्याला सामाजिक एकतेचा संदेश कायम मिळत आला आहे. सुसंवाद परस्परांबद्दल प्रेम आणि एकमेकांबद्दल आदर, बंधूता यामधून सामाजिक एकता वाढीस लागते.

ऋग्वेदातील ह्या शेवटच्या मंत्राचा हाच उद्देश दिसून येतो.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

(हे माणसांनो) तुमचा अहंभाव एकच संकल्पनायुक्त, अंतःकरणे समान उद्देशाने प्रेरीत, तुमच्या मनोवृत्ती एकसमान असो जसे परस्परसंबंध सुखावह असतो.

-----॥॥॥॥-----

इति अनघा